

Спр. – 198. – Арк. – 83; 14. Зінько Ю.А. Політика радянської влади щодо протистанських релігійних громад у документах державного архіву Вінницької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вип. II. – Вінниця, 2000. – С. 258; 15. Капталінська Ж.В. Відносини радянської держави та православної церкви (в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ ст.). – Автореф. дис. канд. історичних наук. – Запоріжжя, 2003; 16. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів, 1995. – С. 350; 17. Бажан О. Процес десталінізації в Україні // З архівів ВУЧ-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – №1/2 (6/7). – С. 187; 18. Там само. – С. 202.

М.Є. Лутай

ДО ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОЇ І ЧЕСЬКОЇ «ВІЙСЬКОВО-ПОВСТАНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ» НА ЖИТОМИРСЬКІЙ

Початок 30-х - середина 40-х років ХХ століття - це одна з найтрагічніших сторінок в історії України і її народу. Вона пов'язана з утвердженням тоталітарного режиму в країні, невід'ємною складовою частиною якого став масовий терор проти власного народу.

Об'єктом терору стало не тільки корінне населення республіки - українці, а й німці, поляки, чехи, євреї і інші народи, що проживали на терені України. Репресії проти українців, поляків, німців, чехів та інших народів стали масовими після лютого-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 року, на якому “вождь народів” заявив, що країна в небезпечному становищі через дії саботажників, шпигунів, диверсантів. Установка була дана, і почалась нова хвиля терору, яка заповонила країну. Сьогодні це здається неймовірним, але був доведений навіть план репресій. Так, 31 липня 1937 року ЦК ВКП (б) затвердив наказ Єжова місцевим органам НКВС, згідно з яким за 4 місяці поточного року необхідно було репресувати 268950 чоловік, з них негайно знищити 75950 чоловік ¹.

В Україні органи НКВС почали сумлінно виконувати цей наказ. За влучним висловом відомого американського дослідника Роберта Конквеста, республіка стала вотчиною НКВС ². Почався пошук і викриття різноманітних контрреволюційних “організацій і блоків” і масові арешти безневинних людей, адже план треба було виконувати!

Як зазначає історик О.Д.Бойко, протягом 1930-1941 рр. в Україні було “виявлено” понад 100 різних “ центрів”, “блоків”, “організацій”. Лише в одній Житомирській області з 1 жовтня 1937 року до 15 лютого 1938 року було “викрито” і ліквідовано 19 “націоналістичних контрреволюційних організацій і 27 повстанських груп” ³.

Хвиля терору заповонила наш край. Так, за свідченням начальника Житомирського УНКВС Г. В'яткіна лише за 1937 і частину 1938 року в Житомирській області було репресовано більше 20 тисяч чоловік і в тюрмах НКВС знаходилось не менше 3-4 тисяч. “Дела эти - за словами самого В'яткіна, - велись вражеским способом, репресировались наряду с кулаками й политбандитами невинные люди” ⁴.

Справи дійсно велись ворожими, по відношенню до власного народу, методами. Річ у тім, що місцеві органи НКВС отримали дозвіл розглядати “справи” на шпигунів, диверсантів, поляків, німців, чехів на горезвісно відомих трійках до складу яких входили секретар обкому партії, прокурор області, начальник УНКВС і які без суду і слідства вирішували долі тисяч людей. Той же В'яткін на допиті засвідчив, що у вересні 1937 року отримав від республіканського керівництва НКВС зокрема якогось вказівку такого змісту: “Поезжай сейчас же организуй тройку и нужно стрелять не менее 500 человек в день с таким расчетом, чтобы все это закончить в максимально короткий срок...” ⁵

І начальник Житомирського УНКВС В'яткін, і його підопічні ретельно взялись до роботи “Боясь за собственную шкуру, - заявил на допиті В'яткін - я вышолнил и последнюю вражескую директиву Успенского, по приезде в Житомир, я на второй день созвал тройку и за несколько дней рассмотрел дела примерно на 4000 человек, проходящих по делам как шпионы, диверсанты, участники ПОВ, участники немецкой фашистской организации и участники РОВСа. Все люди преимущественно были приговорены к расстрелу и расстреляны. Успенский через работников Спецотдела ежедневно подгонял, требуя ускорить работу тройки и расстрел приговоренных” ⁶.

Жорна репресивної машини було запущено на повний хід. Почався пошук шпигунів, диверсантів, “викриття” контрреволюційних організацій. Однією з таких організацій, яка нібито діяла на території Житомирської області і була викрита Житомирським УНКВС у 1937-1938 роках, була Німецька фашистська військово-повстанська організація, створена серед німців, які з ХVІІІ ст. компактно проживали на Волині. Керована вона Волинським фашистським центром, який знаходився у Житомирі. Створена ця організація була нібито ще в роки громадянської війни, в період окупації

Наукові записки

України німецькими військами, й остаточно оформилась у 1923 році. Керівництво “організацією” здійснював німецький генштаб і “єдиний фашистський центр в Україні”, що діяв у Києві⁷.

Волинський фашистський центр був нібито зв'язаний через пастора Густава Улле з німецьким консулом у Києві, від якого отримав завдання створити штурмові загони на Волині, і нібито 15 штурмових загонів було створено в Андрушівському, Баранівському, Ємільчинському, Житомирському, Малинському, Володарсько-Волинському, Червоноармійському, Новоград-Волинському та інших районах області.

На період війни “центр” “готував” диверсії на військових об'єктах, залізничних вузлах, на електростанціях та інших важливих ділянках. З цією метою були “створені” таємні склади зі зброєю і вибуховими речовинами.

Слідчими органами було нібито “виявлено” 137 гвинтівок, 73 револьвери, 41 обріз, 7 бомб і гранат, 4700 штук бойових патронів, 87 кілограмів амоналу, 174 метрів бікфордого шнура. Окрім цього, “учасниками” “центру” готувалось широке збройне повстання, яке повинно було допомогти німецьким окупаційним військам захопити Україну і встановити тут фашистську диктатуру.⁸

Окрім цього, Волинський фашистський центр “готував” на момент війни між СРСР і Німеччиною біо-мікродиверсію. На таємних нарадах “учасники” іще у 1936-1937 роках “розробили” конкретний план диверсії. З цією метою до складу “організації” були залучені лікарі-бактеріологи, які “виращували” бактеорологічні культури в Житомирській бактеорологічній лабораторії. На момент воєнних дій “планувалось” зараження водомережі, колодязів, а також харчових продуктів, виділених для бійців Червоної Армії.

Все це дало “підстави” органам НКВС розпочати масові арешти серед німецького населення. Лише по так званому Волинському фашистському центру в області було заарештовано 350 осіб німецької національності. Рішенням трійки при Житомирському облуправлінні НКВС від 20 вересня 1938 року всі 350 заарештованих були засуджені до вищої міри покарання -розстрілу.⁹

Хто ж були ці люди і за що були так немилосердно покарані? Назвемо хоч декілька імен. Гаг Яків Іванович - житель Ємільчино, учитель німецької школи; Браєр Роберт Фердинандович - житель Житомира, робітник фабрики “Індпошив”; Зонтак Адольф Федорович - уродженець села Садки Житомирського району, колгоспний коваль; Найман Олександр Людвигович, житель Житомира, завідувач хірургічним відділенням 1-ої лікарні; Гінце Віктор Вікторович - житель Житомира, професор по туберкульозних хворобах; Вейккерт Еміль Емілевич - житель міста Новоград-Волинська, лікар-рентгенолог; Цеге Федір Карлович - житель Андрушівки, помічник головного інженера Андрушівського цукрового заводу; Фрідріх Евальд Густавович - уродженець і житель Червоноармійського району, працівник контори “Заготльон”; Кервліс Август Богданович - житель Коростенського району, майстер цегельного заводу.¹⁰

Більшість заарештованих становили малограмотні або й зовсім неграмотні робітники та колгоспники, серед них два селяни-одноосібники, сім вчителів, два — голови колгоспів, три лікарі, один агроном. В числі заарештованих було дві жінки — Берта Іванівна Улле, домогосподарка (55 років) та Ольга Людвигівна Улле, вихователька дитсадка (44 роки)

Окрім німців, в приналежності до німецької фашистської військово-повстанської організації, були звинувачені і заарештовані 16 поляків і 12 українців.¹¹

Як показали матеріали перевірки цієї справи, згідно зі статтею 370 КПК УРСР, в 1956-1958 роках, масові арешти громадян польської, німецької чеської інших національностей у 1938 році проводилась за національною ознакою при відсутності на заарештованих матеріалів про їхню контрреволюційну діяльність чи приналежність до фашистської організації.

Щоб отримати необхідні докази вини, заарештованих жорстоко били та викликали на допити по 20-30 разів. За свідченням колишнього начальника 3-го відділу УНКВС Г.Басая, допитаного особливо уповноваженим 19 лютого 1939 року, співробітникам була дана вказівка від керівництва УНКВС отримувати за добу 5-6 зізнань заарештованих, а також жорстоко бити тих, хто не хоче давати потрібні зізнання. Він показав, що слідчі практикувати проведення так званих “конференцій”, коли на очах 10-15 заарештованих жорстоко били одного з них. Після чого, всі заарештовані починали давати показання про їхню приналежність до будь-якої контрреволюційної організації. Ось так слідчі отримували необхідні їм докази “вини” безвинних людей. На основі архівних документів УВС-УКДБ Житомирської області, КДБ-МВС УРСР, а також особого архіву МВС СРСР і других державних архівів було доведено, що всі 350 осіб заарештованих не були агентами німецької розвідки. Перевіркою було встановлено також, що ніякої зброї, вибухових речовин при арешті у цих людей не було вилучено. Окрім цього, у 1939-1940 роках були засуджені Військовим трибуналом

військ НКВС Київського округу до вищої міри покарання розстрілу колишній начальник УНКВС Житомирської області Г.В'яткін, його заступники Лук'янов і Гришин, начальник 3-го відділу УНКВС Федоров, начальники відділень 3-го відділу Манько і Малука за фальсифікацію слідства у цій справі і інші порушення законності при розслідуванні справ у 1937-1938 роках.¹²

Отже, перевірка справи відносно 350-ти осіб, звинувачених у приналежності до Німецької фашистської організації, не знайшла свого підтвердження. Військовий трибунал Прикарпатського військового округу, розглянувши 25 листопада 1938 р. протест військового прокурора на постанову трійки при Житомирському УНКВС від 20 вересня 1938 р. згідно з рішенням якої було розстріляно 350 осіб німецької національності постановив: "Рішення трійки від 20 вересня 1938 року відмінити і карну справу припинити за відсутністю складу злочину".¹³

..Через 20 років(!) справедливість перемогла, безвинно заарештованим і розстріляним 350-ти особам повернуто чесне ім'я, вони реабілітовані посмертно. І хоча їхні кати понесли заслужену кару, та не стало легше рідним і близьким, бо ніхто і ніколи не поверне їм батьків, братів, синів..

Наступною покараною нацією стали волинські чехи. Чим же завинив цей мирний і працьовитий народ?

Як і поляків, і німців, чехів звинувачували у тому, що нібито вони створили на території області чеську військово-повстанську шпигунську організацію "Чеське дружество". Нібито ця організація була утворена ще в роки громадянської війни розвідувальними органами і спиралась на полонених офіцерів чеської армії Франца Белика і Едуарда Манея, які у 1919 році прибули із Поволжжя на Волинь і організували тут чеську спортивну організацію "Сокіл". Під прикриттям цієї організації проводили контрреволюційну роботу серед чеського населення.¹⁴

У 1925 році в Житомир на посаду командира 44-ої стрілецької дивізії був призначений чех Штормбах. В цьому ж році по лінії Комінтерну в Житомир був направлений на роботу в чеську колонію Житомирського району на посаду завідуючого національною чеською школою "резидент" чеської розвідки Антон Водседалек.

І Штормбах, і Водседалек "очолили" керівництво організацією "Сокіл", і в її складі почали "створювати" чеські військово-повстанські дружини, а на окремих підприємствах, установах, чеських колоніях, в національних чеських школах - військово-повстанські групи "отбочки". У 1928-1929 роках Штормбахом було "утворено" в Житомирі "Чеське дружество", яке очолило на Волині всю роботу чеської військово-повстанської організації. Склад цієї організації постійно мінявся. На початок 1937 року до її складу "входили" С.А.Томан, Й.М.Яндура, В.В.Голан, В.В.Фортелко і інші.

Чеське дружество через Яндуру "підтримувало" зв'язок з секретарем чеського консульства у Києві Хасусом і від нього "отримувало" вказівки для розгортання контрреволюційної роботи. Виконуючи вказівки чеської розвідки, "Чеське дружество" нібито "створило" на території Житомирської області чеські повстанські дружини і "готувало" їх до збройного повстання на період інтервенції з боку Німеччини, а також проводило розвідувальну роботу на території СРСР на користь чеської розвідки. Слідством нібито було "ліквідовано" чотири повстанських дружини і 12 "отбочек".

Активними "учасниками" чеської повстанської організації були: Томан Степан Антонович уродженець і житель села Крошня Чеська, громадянин СРСР, столяр фабрики "Профінтерн"; Яндура Йосип Миколайович - уродженець села Іванків, житель Крошні Чеської, громадянин СРСР, плановик; Голан Вячеслав Вячеславович уродженець і житель села Крошня Чеська, громадянин СРСР, фінінспектор, Фортелко Вячеслав Вячеславович уродженець і житель села Крошня Чеська, громадянин СРСР, колгоспник і інші.

Як і в попередніх випадках з поляками і німцями, по задалегідь розробленому в стінах УНКВС плану, почались масові арешти серед чеського населення міста і області.

У "приналежності" до повстанської організації "Чеське дружество" було заарештовано 80 чоловік. Більшість із них - це жителі села Крошня Чеська - 51 чоловік. За соціальним станом 42 із них були колгоспниками, 3 - бухгалтери, 3 - столяри, 5 - слюсарів, 2 - водії, 1 - листоноша, 1 - швець, 1 - тесля, 1 - учитель, 12 - робітники заводів, інші працівники різних установ.¹⁵

Аналіз архівних документів дає змогу побачити всю абсурдність звинувачень цих людей. З боєм і гіркотою в душі читаємо документи про пред'явлені цим людям звинувачення. Так, "провина" колгоспника О.Й.Гжеблика полягала в тому, що "розповсюджував" провокаційні плітки про війну серед селян і недоброякісно обробляв колгоспну землю. І за ці "злочини" він був засуджений до вищої міри покарання - розстрілу. Бригадир колгоспу М.М.Гепфель звинувачувався у тому, що "проводив" активну контрреволюційну роботу, займався "шкідництвом" (в чому воно виявлене, не вказано), розладом трудової дисципліни серед колгоспників і на момент мобілізації повинен був

віддати колгоспних коней для потреб “повстанської організації”. Провина водія О.Я. Горака полягала у тому, що в період мобілізації він “зобов’язався” здійснити диверсію - підпалити першу і другу лікарні, оскільки працював водієм облздороввідділу. Колгоспник села Зубівщина Чоповицького району В.В.Пішель також проводив активну “контрреволюційну” роботу закликав колгоспників не виходити на роботу колгоспник В.И. Пертл, окрім приналежності до чеської повстанської організації займався і “вредительской” діяльністю в колгоспі - під час посівної компанії 1938 року вивів із ладу дві рядові сїялки і кращого коня. Крім того, на випадок війни мав підпалити збірний призовний пункт. Подібні “звинувачення” були пред’явлені 80-ти учасником цієї справи.¹⁶

Як і в попередніх випадках з поляками і німцями, чехи, а також особи інших національностей заарештовувались по заздалегідь складених органами УНКВС списках і без наявності доказів про їхню злочинну діяльність. На кожну особу складалась фіктивна довідка, в якій зазначалось, що та чи інша особа є учасником польської, німецької, чеської контрреволюційної організації і проводить контрреволюційну роботу.

На підставі подібних “доказів” 22 вересня 1938 року рішенням трійки УНКВС по Житомирській області були засуджені до вищої міри покарання - розстрілу 80 волинських чехів.¹⁷

На слідстві колишній начальник УНКВС по Житомирській області В’яткін зізнався: “..самое тягчайшее из моих преступлений то, что сомневался в правильности обвинения арестованных обласним управлением лиц, как участников польской организации войсковой, немецкой фашистской организации и чешской фашистской организации я расстрелял их и расстрелял по приговору тройки около 4000 человек, будучи не уверен в виновности значительной части зтих людей”.¹⁸ Ось так не був упевнений, але розстрілював безвинних людей. Родичі безвинно засуджених шукали правди і справедливості, подавали скарги і просили органи переглянути справу. Лише через двадцять років (!) 3 червня 1958 року Трибунал Прикарпатського військового округу опротестував постанову трійки УНКВС по Житомирській області від 22 вересня 1938 року відносно 80 заарештованих “учасників” військово-повстанської організації “Чеське дружество” і постановив відмінити її, а справу припинити за відсутністю у діях заарештованих складу злочину.¹⁹ Всі заарештовані у цій справі реабілітовані посмертно.

Лише сьогодні, коли перед дослідниками відкрилися закриті раніше архіви, можемо відновити справедливість і повернути безвинно загубленим українцям, полякам, німцям, чехам та представникам іншим національностей в Україні їхні чисті і чесні імена, згадати всіх безвинно убієнних і зробити усе можливе і неможливе, аби на нашій землі подібне ніколи не повторилося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія України. Нове бачення. У двох томах. –Т.2.- К., 1991.-С. 25; 2 Роберт Конквест. Великий терор / Нева. - 1990. - №4-С.23; 3.О.Д.Бойко. Історія України. - К. 2002 - с. 425; 4. Державний архів Житомирської області (Далі – ДАЖО) - Ф.Р. – 5013.- Оп. 2.- Спр. 5411-П, Т.19.- Арк. 405; 5.Там само.- Арк.404; 6. Там само.- Арк.405; 7. ДАЖО.- Ф.Р. 5013.- Оп.2.- Спр.7605.- Т 12.- Арк.1-6; 8.Там само.- Арк.4-6; 9. Там само.- Т.20.- Арк. 289-314; 10. Там само. - Т. 1.- Арк. 1-76; 11.За підрахунками автора; 12.Там само.- Стр. 5411.- Т.19.- Арк. 404-426; 13.Там само.- Стр. 5411.- Т.19.- Арк. 340-345; 394-432; 14.ДАЖО.- Ф.Р.-5013.-Оп.2.- Спр.7060.- Т.1.- Арк. 27-28,34; Т.4, Арк. 1-8; 15. Історія України. Нове бачення. У двох томах. –Т.2.- К., 1991.-С. 25; 16. За підрахунками автора; 17.Там само.- Спр.7060.- Т.4.- Арк.63-69, 72-230; 18.Там само.- Спр.7060.- Т.4.- Арк.63-39; 72-230; Т.5.- Арк.407; 19. Там само.- Спр.7060.- Т.5.- Арк.288-293.

Л.М. Романець

ПРОБЛЕМА ПОПОВНЕННЯ ВЧИТЕЛЬСЬКИМИ КАДРАМИ ШКІЛ УКРАЇНИ В ПОВОЄННІ РОКИ

Розвиток і функціонування шкільної освіти має надзвичайно важливе значення, вона є найдієвішим інструментом формування знань і свідомості підростаючого покоління, слугує узагальнюючим показником розвитку держави, її культури та науки. Рівень розвитку національної культури визначається перш за все змістом діяльності школи.

Без всебічного і об’єктивного дослідження історії шкільництва не можна відтворити цілісну історичну картину повоєнних років. Актуальність даної теми посилюється тим, що в історичній науці ще існують упереджені оцінки багатьох аспектів загальноосвітньої школи повоєнного періоду. Це стосується шляхів та темпів відродження шкільної освіти, забезпечення школи вчителями в умовах командно-адміністративної системи.